International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2023; 9(2): 324-326
© 2023 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 12-02-2023
Accepted: 15-03-2023

डॉ. आशा कुमारी
ए. एन. डी. कॉलेज साहपुर,
पटोरी, समस्तीपुर, बिहार, भारत

Corresponding Author:
डॉ. आशा कुमारी
ए. एन. डी. कॉलेज साहपुर,
पटोरी, समस्तीपुर, बिहार, भारत

ध्वनौनिणतेगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदानाह

डॉ. आशा कुमारी

प्रस्तावना

अथमध्यमकाव्यभेदानाह—अगूढमितिअगूढं अतिस्फुटम् अनतिस्फुटंतुध्वनेर्मार्गःअस्फुटस्य च गुणीभूतता वक्ष्यतेसन्दिग्धतुल्यप्राधान्येइति वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रत्येकंचमत्कारकारित्वात्, सन्दिग्धेतुल्ये च प्राधान्ये—सन्धिग्धप्राधान्य—तुल्यप्राधान्यरूपंभेदद्वयं स्यात् इत्यर्थः।

एवंसप्रपञ्चस्योत्तमकाव्यस्य निरूपणानन्तरंमध्यमकाव्यस्य प्रपञ्चो युक्तइतिचतुर्थपञ्चमयोरुल्लासयोः सङ्गतिं कथयितुमुत्तरसूत्रमवतारयति एवमिति व्यङ्ग्योऽर्थो ललनालावण्यप्रख्यो यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्येनउत्तमंकाव्यंध्वनिः तस्मिन् निर्णीतेगुणभावे च वाच्यवाचकत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यङ्गयो नाम मध्यमकाव्यभेदः अतादृशिगुणीभूतेत्यादिनासामान्येनलक्षितः तस्य भेदान् विशेषानाहेत्त्यर्थः अगूढं, अपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धयङ्गं अस्फुटं, संदिग्धप्राधान्यंतुल्यप्राधान्यंकाक्वाक्षिप्तं, असुन्दरंचेतिमध्यमकाव्यस्याष्टौभेदाः। अगूढस्य वाच्य—त्वाभावान्मुख्यत्वमेव न गुणत्वमित्याशङ्कानिवारणार्थ गूढरसस्य मुखयत्वं सदृष्टान्तमाहकामिनीति। व्यङ्ग्यप्रतीतौ त्रयः प्रकाराः द्रुतत्वंमध्यमत्वंविलम्बितत्वञ्चेतितत् गूढत्वंनागमध्यमत्वम् ।तदेव

नान्ध्रीपयोधरइवातितरांप्रकाशोनोगुर्जरीस्तनइवातितरांनिगूढः।
अर्थोगिरामपिहितः पिहितश्चकिञ्चित् (कश्चित्)सौभाग्यमेतिमरहट्टवघूकुचाभः।।

इतिन्यायेनचमत्करोतिअतस्तदेवमुख्यमित्यर्थः। यदर्थमेतदुक्तंतदाहअगूढन्त्विति। यद्यपि वाच्यत्वंनास्तितथापिअगूढं स्फुटतयावाच्यसदृशमितिगुणीभूतमेवेत्यर्थः। व्यङ्गां वस्त्वलङ्काररसरूपतया विति न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय ।तेनाप्राधान्यंसन्दिग्धतुल्यप्राधान्यञ्चेतिमध्यमं त्रिविधंमतमितिनिरस्तम्, उपाधिवैलक्षण्यस्य दुरुपलपत्वात्।

अवसरप्राप्तंमध्यमंकाव्यं लक्षयतीत्याह एवमिति एवंभेदप्रदर्शनद्वाराअगूढम् असहृदयैरपिझटितिसंवेद्यम्। अपरस्य सव्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य वा अङ्गमुत्कर्षकम् वाच्यस्य वाच्यार्थस्य कुतोऽपिवैगुण्यादविश्रान्तास्य सिद्धिर्विश्रान्तिरङ्गं निदानम्। अस्फुटंसहृदयैरपिझटित्यसंवेद्यम्। संदिग्धतुल्यं वा प्राधान्यंचमत्कारिता यत्र। संदिग्धंवाच्यकृतं व्यङ्ग्यकृतमिति न निश्चितम् चमत्कारे वाच्यव्यङ्ग्ययोर्द्वयोरपि अङ्गत्वेन तुल्यताकाकुर्ध्व—नेर्विकारस्तयाऽऽक्षिप्तंप्रकाशितम्। असुन्दरंचमत्कारेवाच्यमुखनिरीक्षकम् अष्टावितिन्यूनाधिकसंख्याव्यव—च्छेदाय। तेनाप्रधानंसंदिग्धंतुल्यप्राधान्यंचेतिमध्यमं त्रिविधंस्मृतमितिनिरस्तम् उपाधिवैलक्षण्यस्य दुरुपायत्वेनपरिभाषाकर्तुः स्वतन्त्रेच्छत्वात्। कामिनीतिकामिनीकुचकलशस्य गूढतानिबन्धनमेवचारुत्वंतथा व्यङ्ग्यस्यापि। एवमतिगूढतानिबन्धनमचारुत्वञ्च। अत एवास्फुटमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यं, न ध्वनिः।

तदुक्तम्

नापयोधरइवातितरांप्रकाशोनोगुर्जरीस्तनइवातितरांनिगूढः।
अर्थोगिरामपिहितः पिहितश्चकिञ्चित्सौभाग्यमेतिमरहट्टवधूकुचाभः।।इति।

एवंध्वनौभेदप्रभेदाभ्यांनिर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदानाह—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्।
संदिग्धतुल्यप्राधान्येकाक्वाक्षिप्तमसुन्दरम्।।
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदामताः।

वाच्यापेक्षयाअचमत्कारकारित्वेन व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः तच्च स्वत एवासुन्दरत्वेन, अगूढत्वादिविशे–पणसप्तकेनवेत्यर्थः अगूढं चासहृदयैरपिवेद्यम् तादृशं वाच्यायमानतया न तथाचमत्करोति एवमन्येष्वपिभेदेष्वनुभव एव साक्षी अपरस्याङ्गमपरस्य रसादेः स्वनैरपेक्ष्येणलब्धसिद्धेरुपकारकम् वाच्यसिद्ध्यङ्गं वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीनातत्। अस्फुटंसहृदयानामपि दुःखसंवेद्यम्। संदिग्धतुल्यप्राधान्य इतिसंदिग्धप्राधान्यंतुल्यप्राधान्यंचेति द्वयमित्यर्थः। काक्वाक्षिप्तं यथाकाक्वाविनावाक्यार्थ एव नात्मानंलभतेतथाप्रकाश्यम् काक्वाहठेनोपस्थापितमिति वा असुन्दरंस्वभावादेववाच्यापेक्षयाअचारु।

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्येकाक्वाऽऽक्षिप्तसुन्दरम्।।
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भेदाः स्मृताः।

अगूढमित्यादिसन्दिग्धप्राधान्यंतुल्यप्रधान्यञ्चेति द्वयम् व्यङ्ग्यमेवमिति, इत्यष्टविधं व्यङ्ग्यम, एवंसतितत्सम्बन्धाद् गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्यापि भिदाभेदाअष्टौइत्यर्थः। तत्र अगूढस्य गुणीभूतत्वमुपपादयतिकामिनीति'गूढं'विदग्धैकवेद्यम्।
एवंध्वनावित्यादि यांध्वनौनिर्णीतेउत्तमकाव्येप्रदर्शितइति यावत् गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य यमकाव्यभेदान् दर्शयतीत्यर्थः।
वाच्यपेक्षयाऽचमत्कारित्वेनात्र व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः तच्च स्वत एवासुन्दरत्वेऽपिअगूढत्वादिविशेषणसप्तकेनचेत्यर्थः
अगूढञ्चासहृदयैरपिवेद्यम् तादृशं वाच्यायमानतया न तथाचमत्करोति यथाकामिनीकुचकलशवत् गूढम् किञ्चिद् गूढमिति यावत् तदुक्तम्–
नान्ध्रीपयोधरइवातितरांप्रकाशोनोगुर्जरीस्तनइवातितरांनिगूढः।
अर्थोगिरामपिहितः पिहितश्चकश्चित् सौभाग्यमेतिमरहट्टबधूकुचाभः।।
इति।
एवञ्च कामिनीकुचकलशन्यायेनसहृदयैकवेद्यमेव व्यङ्ग्यं ध्वनित्वमुपयाति। सहृदयैरपि दुःखसंवेद्यमसहृदयैरपिवेद्यंवेत्युभयमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति बोध्यम् एवमन्येष्वपिभेदेष्वनुभव एव साक्षी।

अपरस्याङ्गम् अपरस्य रसादेः स्वनैरपेक्ष्येणलब्धसिद्धेरुपकारकम्।
वाच्यसिद्ध्यङ्गम्। वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीनातत्।
अस्फुटम् सहृदयानामपि दुःखसंवेद्यम्।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्येइति। सन्दिग्धप्राधान्यंतुल्याप्रधान्यंचेति द्वयमित्यर्थः। काक्वाक्षिप्तम्। यया काक्वाविनावाक्यार्थ एव नात्मानंलभतेतयाप्रकाश्यम्। काक्वाहठेनोपस्थापितमितिवा।
असुन्दरम्। स्वभावादेववाच्यापेक्षयाऽचारु।

साहित्यचूडामणिः

नौमिसौम्यसमस्ताङ्गी नित्यशुद्धां सरस्वतीम्।
त्रैलोक्यसाधकूटस्य स्फाटिकींसालभञ्जिकाम्।।

उल्लाससङ्गतिमाह–एवमिति।
उद्दिशति–अगूढमिति एवमिति व्यङ्ग्यार्थस्वभावाधीनोऽयं काव्यभेदः।
उल्लासयोः सङ्गतिमाह कृ एवंध्वनाविति।
अगूढमपरेत्यादिस्मृताः ध्वन्याचार्येण यद्धि वाच्यातिशायित्वेननिर्णीतं वस्त्वलङ्कारादिरूपं सावन्त–रप्रभेदं व्यङ्ग्यं तद् यदाअगूढत्वादिनानिमित्तेनगुणीभावंनीयतेतदाअगूढव्यङ्ग्यमपराङ्गव्यङ्ग्यं वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यमस्फुटव्यङ्ग्यं सन्दिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यं तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यं काक्वाक्षिप्तव्यङ्ग्यमसुन्दरव्यङ्ग्यंमिति भूतव्यङ्गाख्यस्य मध्यमकाव्यस्य भेदाष्टकमुन्मीलयतीतिकारिकार्थः।
अवसरसङ्गतिं प्रदर्शयन्नाह–एवमितिसामान्यलक्षणस्य प्रागेव कृ तत्वात्
विभागंविशेषलक्षणंचाह–अगूढमितिसहृदयासहृदयवेद्यत्वंअगूढत्वम्।
एतदेवव्यतिरेकमुखेनाह कृ कामिनीति यदाहुः –''नान्ध्रोपयोधरइवातितरांप्रकाशः नोगुर्जरीस्तनइवातितरांनिगूढः अर्थोगिरांअपिहितः पिहितश्चकश्चित् सौभाग्यमेतिमरहट्टवधूकुचाभः ''इतिअत एव–सहृदयैरपि यत्र दुःखेनप्रतीयते तत्र अत्यन्तगूढे अनुभाव–विभावयोः कष्टकल्पनत्वंरसदूषणतया वक्ष्यति अत्र हिकृअगूढापराङ्गयोः वाच्यसाधारणगूढत्वापराङ्गत्त्ववत्तया, वाच्यसिद्ध्यङ्गस्य वाच्योपसर्जनतया, अस्फुटसन्दिग्धतुल्यप्राधान्यकाक्वाक्षिप्तेषुवाच्यसमत्वेन, असुन्दरे च वाच्यनिरूपितनिकर्षवत्तया वाच्यनिरूपितव्यङ्ग्यप्रकर्षानाश्रयत्वमस्तीति बोद्धव्यम् एतच्च तत्र तत्र उदाहरणेष्वेवव्यक्तीभविष्यति।
एवंभेदप्रभेददर्शनाय निर्णीतेनिश्चायितेप्रभेदान् प्रतिनियतभेदानन्यूनानतिरिक्तानाह, ध्वनिभेदाभि–धानानन्तरं तेषामेवाकाङ्क्षितत्त्वात्। अगूढमसहृदयैरपिझटितिसंवेद्यम् अपरस्य व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य वाङ्ग मुत्कर्षकम् वाच्यस्य वाक्यार्थस्य कुतोऽपिवैगुण्याद् विश्रान्तस्य सिद्धर्विश्रान्तिरङ्गनिदानम् अस्फुटंसहृदयैरपिझटित्यसंवेद्यम्, सन्दिग्धंतुल्यं वा प्राधान्यं यस्य। प्राधान्यंचमत्कारिता। सन्दिग्धंवाच्यकृतं व्यङ्ग्यकृतंवेति न निश्चितम् चमत्कारे वाच्यव्यङ्ग्ययोर्द्वयोरप्यङ्गत्त्वेन तुल्यताकाकुर्ध्वनेर्विकारः तेनाक्षिप्तंझटितिप्रकाशितम् असुन्दरंचमत्कारेवाच्यमुखनिरीक्षकम् एवमगूढत्वादिभिरन्योन्यविलक्षणैर्धर्मैः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य काव्यभेदस्य अष्टौभिदाःप्रकाराः, न तुवैजात्यानि, एकस्यैवकाव्यस्यावच्छेदकभेदेनध्वनित्वाद् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाच्च अष्टा–त्रिविधम् तत्र वस्तुमात्रव्यङ्गास्य अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य शब्देभ्योवाच्यरूपवाक्याथापक्षयागुणाभावसति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्।
व्यङ्गयोऽर्धों ललनालावण्यप्रख्यो यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्येउत्तमंकाव्यंध्वनिरित्युक्तं, गुणभावे च वाच्यचारुत्वप्रकर्षे गुणी भूवव्यङ्गयो नाम मध्यमः काव्यभेदो, 'अतादृशि गुणी भूते'इत्यादिनासामान्येनलक्षितस्तस्य विशेषानाह–अगूढमिति।
वृत्तिकारः सङ्गतिमुल्लासस्य करोति एवमितिप्रागुक्तनयेनध्वननंध्वनिः, ध्वन्यतेइतिध्वनिः तस्मिन् ध्वनौभेदप्रभेदसहितेनिर्णीतेनिराकृतसमस्तविप्रतिपत्त्या युक्तयानिश्चयंप्रापितेक्रमप्राप्तामध्यमकाव्यप्रभेदः तानाह'अगूढशमित्यादिभिदाइति भिदादित्वादङ्एवमगूढादिभेदेन गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरष्टौभेदाःप्रकाराःस्मृताइतिसम्बन्धः तेनैतेष्वष्टसु व्यङ्ग्यस्य सद्भावेऽपि न ध्वनिव्यवहारः यतश्चाप्रधा–नीभूतोऽयं ध्वनिःकविकाव्यंपवित्रयतितितः प्रधानीभूतस्य ध्वनेरात्मत्वंसुव्यक्तामित्युक्तंभवतिसन्दिग्धतुल्य ख्योः, परवर्तिनाप्राधान्यशब्देनप्रत्येकमन्वयः
तेनसन्दिग्धप्राधान्यंतुल्याप्राधान्यश्चेति द्वौभेदौउत्तानेसाऽपिहि (रसाऽदि) रूपेण व्यङ्ग्यंप्रकाशते किन्तुगूढ़तांनिधानवदपेक्षतेतथासतिचारुत्वातिशयात्।

उल्लाससङ्गतिमाहकृएवमिति।
ध्वनौबहुधाभिन्नेनिर्णीतेविशेषलक्षणैर्निद्धारितेक्रमागतान् गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदान् विशेषलक्षणान्याहसहृदयहृदयैकसाक्षिकंगूढमङ्गमानुक्रम्येण चारुताप्रकर्षकम्। वाच्यसिद्ध्यङ्गं वाच्यसिद्धिनिदानम् ।अस्फुटंसहृदयैरपिझटित्यप्रतीयमानम्। सन्दिग्धतुल्यपदाभ्यांप्राधान्यपदस्य प्रत्येकमन्वयः काक्वाक्षिप्तंकाकुबलात् झटितिवाच्यवत् प्रतीयमानम्। असुन्दरंचमत्काराप्रत्यासन्नम्। एतेषां च परस्परभेदो लक्ष्यदृष्ट्यासज्ञानः। एवमेभिरुपाधिभिर्लक्षणीभूतैर्गुणी भूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाविशेषा लक्ष्यप्रसिद्धा अस्माभिः स्मृताः स्फुटतयासाधर्म्येणवाच्यायमानंसहृदयहृदयेझटितिप्रतीयमानं व्यङ्गयं गुणीभूतमेव, वाच्यातिरिक्तचारुत्वराहित्यादितिशेषः। एवंतुल्यप्राधान्यादिष्वपिज्ञेयम्।

वृत्तिकृदुल्लाससङ्गतिमाह एवमिति।
निर्णीतेभेदप्रभेददर्शनेननिश्चयंप्रापिते। अङ्गमप्रधानम् वाच्यसिद्धेरङ्गं कारणम् अस्फुटंसहृदयानामपिक्लेशप्रत्येयमितिहिगूढव्यङ्ग्यार्भेदः संदिग्धप्राधान्यंतुल्यप्राधान्यंच। काक्वाक्षिप्तंवाच्यवत् स्फुटीकृतम्। अत्यन्तवाच्याद्यर्थेष्वचमत्कारं व्यङ्ग्यमिति प्रतिपदान्वयः। भिदाविशेषाः। अस्माभिः पूर्वउक्ताइदानींस्मृताः।

सन्दर्भाः

1. न्यायकोशपृ० 683
2. मेघदूतपृ० 209
3. रसार्णव 5–6
4. मा०प्र०अ० 2; पृ० 36–37
5. भाप्र०, अधि० 2, पृ० 47।